

החינוך לאזרחות בבית הספר הדתי – קשיים ייחודיים והצעות להתמודדות*

יצחק גייגר

במאמר זה מתכוונים אנו להתמודד עם סוגיה חינוכית, אשר הועמדה במרכז סדר היום הציבורי-חינוכי, החינוך לאזרחות במגזר הדתי, ובקשייו הייחודיים. אין כוונה להקיף במסגרת דיון זה את מכלול ההיבטים של סוגיה זאת (אי"ה, נעסוק בהיבטים נוספים בעתיד), אלא להתוות קווי יסוד בנושא חינוכי זה. אנו מצפים שדיון זה יסייע למחנכים בהווה ולבוגרי מוסדות הכשרת מורים בעתיד בהתמודדותם עם אחת המטלות החשובות המוטלות עליהם – החינוך לאזרחות.

בשנים הקרובות עומדת להכנס לתוקף תכנית לימודים חדשה בהוראת אזרחות בחטיבה העליונה¹. תכנית זאת מתבססת על מימצאי ועדה, שמונתה בשנת תשמ"ט על ידי מנהל האגף לתכניות לימודים. המסקנה העיקרית של הוועדה היא "שהתכנית הקיימת בנושא המשטר בישראל מדגישה את הכרת המבנה הפוליטי ואינה מרחיבה די בהכרת הערכים, שהמשטר בישראל מושתת עליהם, בכירור המתחים והקונפליקטים בחברה הישראלית ובכחינת התמורות בחיים הפוליטיים. על התכנית החדשה להדגיש היבטים אלו"². העברת מרכז הכובד בשעורי אזרחות מהכרת מבנה המשטר להכרת ערכי המשטר, מוצאת ביטוי בולט יותר בדו"ח הביניים של ועדת קרמניצר³, ועדה המהווה צוות היגוי לחינוך לאזרחות (הוקמה ב-1995).

במבוא לדו"ח, מציינת הוועדה:

"בעוד שרווחת בציבור התפיסה של הדמוקרטיה כשלטון הרוב, לא הופנמה דיה

* תודתנו לרב י. קופלוביץ (ראש ישיבת נתיב מאיר), לרב א. גיסר (ראש האולפנה בעופרה) לרב י. בן נון, למר ק. עמר (מנהל אולפנת עופרה), ולגב' ש. וידר (מפמ"ר הסטוריה ואזרחות במגזר הדתי), שהואילו לעבור על מאמר זה ולהעיר את הערותיהם החשובות.

1. אזרחות – תכנית לימודים בחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים) ערכים ודרושים, ירושלים, תשנ"ד.

2. שם, עמ' 4-5.

3. להיות אזרחים – חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל – דו"ח (כ"י) ביניים, ירושלים, תשנ"ו.

תפיסת הדמוקראטיה כשיטת משטר שבמרכזה פרט שהוא ריבוני לעצב ולפתח את אישיותו כיחיד בתוך חברה שתכליתה הגנה על זכויות הפרט תוך שמירה על זכויות שונות בחברה⁴.

הוועדה מבקשת, אפוא, לחנך לסוג אחד של דמוקראטיה, הדמוקרטית הליברלית. בכך מתעלמת הוועדה מתפיסות דמוקרטיות נוספות⁵, ובמיוחד מהתפיסה הרפובליקנית⁶. על מגמה המנסה לחנך להגדרה אחת מחייבת של דמוקרטית העיר פרופ' שבייד:

"נאזכר, אפוא, את העובדות: דגם המשטר הדמוקרטי שאליו התכוונו מנסיחי מגילת העצמאות בשעתם היפה היה הדגם הלאומי-הפרלמנטרי שהתפתח באירופה המערבית, בייחוד באנגליה. יחד עם התפיסה הלאומית-פרלמנטרית קיבלה הדמוקרטית הישראלית בראשיתה גם את המגמה הסוציאל-דמוקרטית של 'מדינת רווחה' שקבעה את מדיניות הלייבור. הנחת היסוד היתה אפוא ש'העם' כיישות קיבוצית, כמלוא המשמעות התרבותית-היסטורית של מושג זה הוא ה'ריבון' במדינתו (למי ששכח: דמוקרטית פירושה 'שלטון העם'), ועוד, שהחברה כמערכת יחסים סולידרית המעוגנת בחובת האחריות ההדדית, צריכה להיות מוקד הפעילות המדינית של המשטר" (ההדגשות שלנו — י.ג.)⁷.

נסיון לחנך למשמעות אחת בלבד למושג דמוקרטית, לא רק שאין בו מן ההגינות (ואולי יש בו ביטוי לחוסר סובלנות⁸), אלא שהוא עלול לפגוע בעצם זיקת הנוער לדמוקרטית! פרופ' בן סירא בדק עמדות וערכים של מתבגרים ישראלים-יהודים ביחס לציונות ודמוקרטית, ולאור מימצאי בדיקתו הוא מגיע למסקנות הבאות:

4. שם, עמ' 8.
5. על ריבוי משמעויות של המושג דמוקרטית [לפי Naess 422] ראה, ז. בן-סירא, ציונות מול דמוקרטית — עמדות וערכים של מתבגרים ישראלים יהודים, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 14-18.
6. סקירה קצרה וממצה, תוך הפניה לכיבולוגרפיה של הזרמים הדמוקרטים העיקריים, הליברלי והרפובליקני, ראה אצל: י. פלד, "זרים כאוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת 3 (חורף 1993), עמ' 22-24. וראה גם ר. גביון, זכויות אדם בישראל, תל-אביב, תשנ"ד, עמ' 19-21. אנו מודים לד"ר ש. פישר על הפנייתו למאמר של פלד.
7. א. שבייד, "ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית היבטים היסטוריים ועיוניים", אלפיים 11, תשנ"ה, עמ' 80. (המאמר כולו מופיע בספרו הציונות שאחרי הציונות, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 132-147). בהמשך דבריו מתאר שבייד את השינוי בתפיסת הדמוקרטית בקרב חוגים מסוימים בחברה הישראלית ומותח ביקורת על כך שהם "...סבורים שיש דבר שהוא בבחינת 'הדמוקרטית', בהא הידיעה, כלומר — מעין 'אידיאה אפלטונית' אחת וכלתי משתנה, ששום ויכוח אינו מתנהל בתוכה על עצם הגדרתה: קבל אותה מידם כמות שהם מנסחים אותו לפניך, או שימנוך עם הרשעים, הגוענים, השוביניסטים, הכופרים באמיתה" (שם). על הרקע לשינוי בתפיסת הדמוקרטית בקרב חוגים מסוימים בחברה הישראלית ראה הנ"ל, "מעבר לכל — מודרניות, ציונות, יהדות", בספרו שבראשית ההערכה, עמ' 36-51, ובאותו הספר במאמר "חינוך יהודי בישראל הפוסט-מודרנית", עמ' 150-160.
8. לדעת פרופ' שבייד, יש כאן אף סוג של עריצות(!), ראה מאמרו, "ישראל — 'מדינה יהודית' או מדינת העם היהודי?", בספרו שבהערה הקודמת, עמ' 118.

"...ספק רב אם חינוך לדמוקרטית יש ביכולתו לתרום לשינוי בקרב אלה שהפנימו אמונות ואידיאולוגיות המנוגדות לדמוקרטית במובנה הליברלי, לא זו בלבד, אלא שהשפעות כאלה עלולות אף להביא להתחפרות בדעות הכסיסיות, דבר העלול לחזק את אמונתם של בעלי השקפות מנוגדות, לאמור: שסובלנות ופרגמטיות מנוגדות לבסיס האידיאולוגיה הציונית... יתרה מזאת — נראה, כי יש חשיבות למנוע את ההרגשה כי דמוקרטית, פרגמטיות וסובלנות הן ביטויים של שמאליות וחילונות"⁹.

במילים אחרות: לדעת פרופ' בן סירא, נסיון לחנך לדמוקרטית ליברלית עלול לפגוע בזיקה לדמוקרטית בקרב בעלי השקפה המייחסת חשיבות לא רק לפרט, אלא גם לקבוצה (העם היהודי ותנועתו הלאומית, הציונות, במקרה זה) כלומר לאנשים שהשקפת עולמם קרובה יותר להשקפה הרפובליקנית של הדמוקרטית!
לכן, מן הראוי שהחינוך לאזרחות יכלול גם דיון בהגדרות השונות ל'דמוקרטית' המצויות בהגות המדינית ובספרות המחקר, מבלי שחינוך זה יציב בפני התלמיד הגדרה מחייבת אחת בלבד.

דו"ח ועדת קרמניצר ומשמעותו לחינוך הרתי

ההכרה בקיום הגדרות שונות למושג 'דמוקרטית' חיוני לזרם הממ"ד. הזרמים המרכזיים בהגות הדתית-יהודית העמידו את הציבור במרכז ההווה המדינית¹⁰. כך, למשל, כתב הרב ש"ר הירש, בפירושו לדברים יז פסוק יד:

"אכן זה הוא יעודו של המלך בישראל, שכן עם ביטול הריכוזיות נשקפה סכנה לאומה שהתפצלה ליחידים, והיה חשש שהיחידים יתנכרו ליעוד הלאומי של הכלל ויתרחקו מתפקידו המוסרי האחד. מינוי מלך נועד לקדם את פני הסכנה הזאת..."¹¹.

היהודי לעולם הוא חלק מ'כנסת ישראל', שייעודה הוא כינון 'ממלכת כהנים וגוי קדוש'. יש לפרט משמעות בתוך הכלל¹², אך אין הוא מרכז ההווה המדינית, כפי שמציעה ועדת קרמניצר.

הוועדה גם מגדירה את מטרת החינוך לאזרחות: "כאמור, מכון החינוך האזרחי לכינון מחויבות למשטר הדמוקרטי" (ההדגשה במקור — י.ג.)¹².

9. ראה ספרו, לעיל הערה 5, עמ' 176.
10. הציבור הינו בעל מעמד מיוחד ביהדות הן במישור הנתפס כדתי והן במישור הלאומי, ראה מסתו של הר"ד סולובייצ'יק "בין היחיד והציבור", בספרו: על החשובה — דברים שבעל-פה (עורך: פ. הכהן פלאי), ירושלים, תשמ"ז, עמ' 69-100. סקירה על מקומו של הציבור בהלכה ראה: ז. פלק, ערכי משפט ויהדות: לקראת פילוסופיה של ההלכה, ירושלים, תש"ס, עמ' 116-122.
11. הרב סולובייצ'יק, שם, עמ' 86-87. מסקנתו היא: "לעולם אין היחיד מתבטל כנגד הציבור ואין הציבור מתקפח בגין היחיד, או היחידים. לכל אחד נתבצר לו מקומו שלו" (שם, עמ' 87).
12. לעיל, הערה 3, עמ' 16.

גם תביעה זאת למחויבות למשטר הדמוקרטי, ולו בלבד¹³, ספק אם היא אפשרית בחמ"ד. הדמוקרטיה היא משטר אפשרי מבחינה יהודית, אך לא משטר מחוייב, כדברי הנצי"ב:

"ואמרת' – לשון זה במשמע שאין זה מצווה במחלט למנות מלך אלא רשות, והרי ידוע בדברי חז"ל שמצווה למנות מלך, אם כן מדוע כתוב 'ואמרת'? ונראה משום שהנהגת המדינה משתנה אם מתנהג על פי דעת המלוכה או על פי דעת העם והנבחרים, יש מדינה שאינה יכולה לסבול דעת מלוכה, ויש מדינה שלא מלך הרי היא כספינה בלא קברניט, ודבר זה אי אפשר לעשות על פי הכרת מצוות עשה, שהרי בעניין השייך להנהגת הכלל נוגע לסכנת נפשות שדוחה מצות עשה. משום כך אי אפשר לצוות בהחלט למנות מלך כל זמן שלא עלה בהסכמת העם לסבול עול מלך על פי שרואים מדינות אשר סביבותיהם מתנהגות בסדר יותר נכון, או אז מצוות עשה לסנהדרין למנות מלך"¹⁴.

מרחיב בסוגיה זאת הרב ח"ד הלוי:

"ונשנה הדבר בכמה משטחי החיים הנוגעים לחיי חברה ומדינה, לדעתי זה כוחה וגדולתה של תורה שאין בה משטר ברור ומוגדר, לא מדיני ולא כלכלי, ושתי סיבות לדבר:

- א. לפי מהותם של שטחי חיים אלה, ניתנים הם לשינוי מתקופה לתקופה ותורת ה' נצחית היא, ונמנעה תורה במתכוון מלקבוע בהם תחומים ברורים ומוגדרים.
 - ב. לא רצתה תורה לכופ את העם לנהוג כחיי החילוניים על פי משטר מסויים, לא כלכלי ולא מדיני, והשאירה את הבחירה לרצונו החפשי בשטחים אלה.
- אך לעומת זאת נתנה תורה מצוות, שבהן בחינת עקרונות ויסודות, אשר יכולים להתאים לכל משטר בכל דור ובכל צורת חיים ותכליתן למנוע את השלילי שבכל משטר אפשרי"¹⁵.

בנוסף לכך, הדמוקרטיה האפשרית על פי תפיסת היהדות אינה זהה לדמוקרטיה המקובלת כיום, לפחות משני היבטים עקרוניים: 1. אין הרוב¹⁶ יכול לפגוע בהלכה בתחומי איסור והיתר (אלא אם הרוב בא לאסור את המותר); 2. ישנו צורך בפיקוח 'אדם חשוב' על החלטות הרוב כדי למנוע פגיעה לא מוצדקת בחלק מהציבור, למנוע חריגה לתחומים בהם אין הרוב ונציגיו יכולים לקבוע, או שהוא כניגוד לדין (ואין בו משום תיקון)¹⁷. מסיבות אלה נשמעת דרישה בחוגים דתיים לפתוח בבירור עקרונות שיהיו מצע של 'דמוקרטיה יהודית'¹⁸.

13. הוועדה אינה מציעה, שמטרת החינוך לאזרחות תהיה גם יצירת מחויבות לאופי היהודי והציוני של המדינה!!

14. "העמק דבר" לדברים יז פסוק יד.

15. "דעת תורה בעניינים מדיניים", תחומין ח' (תשמ"ז), עמ' 365-366.

16. איני נכנס כאן לסוגיה מהו הרוב רוב זה, 'רוב מניין' (= כמות) או 'רוב בניין' (= איכות). סקירה קצרה בנושא זה ראה אצל הרב א. אבינר, פרקי מבוא בדמוקרטיה יהודית, תשנ"ז, עמ' 37-41.

17. על הגבלות אלה ראה א. שוחטמן, "הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל", שנתון המשפט העברי טז-יח (תש"ן-תשנ"א), עמ' 460-463, 476-478. במאמר זה מוצגות שלוש בעיות אפשריות נוספות: שיתוף נכרים וחילוניים בין מקבלי ההחלטות והדרך הראויה לקבלת החלטות (שם, עמ' 468-478). בעיות אלה הן הקלות יותר לפתרון, ראה שם.

18. הרב אבינר, לעיל הערה 16, עמ' 69-70.

בהמשך דברינו, נציג את עמדתנו בדבר החינוך המתאים לחמ"ד בנושא המשטר הדמוקרטי.

קשיים ייחודיים בחינוך לאזרחות במגזר הדתי

לאור הנאמר לעיל, דומה שמן הראוי, שהחינוך הממ"ד יבהיר את מטרותיו בחינוך לאזרחות ואת הערכים אותם הוא מבקש להנחיל במסגרת חינוך זה. בהודמנות זאת, עליו להתייחס גם לקשיים הייחודיים למגזר הדתי-ציוני.

על הקושי הראשון, שאין השקפה תורנית מגובשת ביחס למדינה, הצביע כבר פרופ' שוחטמן:

"יש לזכור שמבחינת השקפתה של ההלכה, כשם שכל יחיד ויחיד מצווה על שמירת כל המצוות, כך גם המדינה, בתור שכוו, צריכה להשתית את אורחותיה על בסיס ההלכה. אבל מסתבר שכשם שבחיי המעשה של מדינתנו נזנחו כמה וכמה מעקרונות היסוד של ההלכה המתייחסים למבנה השלטון ומערכותיו וליחסיו עם ציבור האזרחים, כך גם במערכת החינוך הדתי לא מוקדש המקום הראוי ללימוד עקרונות אלה ולעיצוב השקפת עולמו הדתית של התלמיד הדתי ביחס למדינה ורשויותיה... וכך נוצרה הפרדה בין העניינים הדתיים המובהקים שבין אדם למקום ובין היחסים שבין אדם לחברו, שיש בהם יסודות ערכיים דתיים או מוסריים מזה, לבין עניינים שבין האזרח והמדינה, שכביכול אין להם ולערכי המסורת היהודית ולא כלום מזה"¹⁹.

הצגת המצב הקיים בחינוך לאזרחות המתוארת על ידי פרופ' שוחטמן נכונה בעיקרה, אך אינה מדויקת. נכון שבשיעורי מקצוע אזרחות אין התייחסות לזווית הראיה התורנית בשאלות מדינה ומשטר, אך החינוך לאזרחות אינו נחלת מקצוע האזרחות בלבד. במהלך העיסוק במקצועות המוגדרים כלימודי קודש²⁰ נחקל התלמיד במקורות שונים, המתקשרים למדינה. מפגש זה הינו אקראי, כלומר, אין הוא מהווה חלק מנסיון להקנות לתלמיד השקפה תורנית ביחס למדינה, אלא הוא חלק מעיון בסוגיות רחבות יותר. הרושם שמקבל התלמיד מעיון ממין זה הוא, שמשטר מדינת ישראל וערכיו בהווה אינם תואמים את הרצוי מבחינה תורנית²¹.

19. "מקומו של ההיבט ההלכי בהוראת אזרחות במערכת החינוך הדתי", עדי עד – לזכרו של הרב עזריאל דביר, מאמרי עיון והגות חינוכית, בעריכת א. וסרטי, ירושלים, 1993, עמ' 205-206.

20. על פי ההשקפה המצמצמת, הכוללת את לימודי תלמוד, תושב"ע, תנ"ך ומחשבת ישראל. להשקפה מרחיבה למושג זה, ראה הראי"ה קוק, "תורת ארץ ישראל", בקובץ: מאמרי הראיה, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 79.

21. מן הראוי להעיר, שבחינוך הממלכתי מתח זה כמעט לא קיים וישנם רצף והתאמה בין הערכים ההומניסטיים שהתלמיד בחינוך זה סופג לבין שיעורי אזרחות. אך אימון המלצות דרו"ח ועדת קרמניצר עשוי להביא למתח בין הערכים הציוניים לחינוך לאזרחות המוצע על ידי הוועדה.

הקושי השני — סכנה למסר כפול

החינוך הצינוני דתי מבקש במקביל לפתח בקרב תלמידיו יחס חיובי למדינת ישראל. כאן נערך קושי נוסף בחינוך לאזרחות בחמ"ד, מכיוון שלתלמיד יש תחושה של מסר כפול מצד מערכת החינוך הדתי. עלול התלמיד לפתח שתי גישות שאינן רצויות מבחינה ערכית וחינוכית. גישה אחת הוא רואה בערכים המדיניים היהודיים, ערכים שאינם ישימים ואינם ניתנים להגשמה בעולם הזה, ולפיכך הם, לכל היותר, 'הלכתא למשיחא'. על הימצאותה של גישה זאת בציבור הדתי התריע הרב ד"ר א. ורהפטיג:

"והנה לאט לאט התברר לי שחלק הגון מהציבור הדתי אינו חפץ בזאת [בהקמת מדינה מודרנית על פי התורה — ג.י.], ועל כל פנים — חושש מהגשמת החזון... שיהודים רבים כיום חיים בשני עולמות: מחויבות להלכה מחד גיסא והערכה עד כדי הפנמה לערכי הדמוקרטיה מאידך מחד גיסא..."²²

על פי גישה זאת, מאבדת התורה חלק ניכר מתוקפה כתורת חיים, התורה הניתנת להגשמה על ידי עם חי בעולם הזה.²³ התלמיד יכול לפתח גם גישה הפוכה. גישה זאת תפתח יחס שלילי כלפי משטר המדינה, תופעה שבאה, לאחרונה, לידי ביטוי בחוסר ההכרה בסמכות מוסדות המדינה, ובתי המשפט בראשם. על סכנה נוספת הטמונה בפיתוח יחס שלילי למשטר המדינה, יחס המבוסס על הכרות שטחית עם מקורות יהודיים, עמד הרב הראשי לשעבר, הרב אברהם אלקנה שפירא:

"ברצוני להוסיף עוד, זה זמן רב שאני חוזר ומתריע על התופעות של אנשים שונים שבקושי טעמו טעמה של תורה, ומכתירים עצמם באצטלה שאינה הולמת, והופכים עצמם ל'רעבלאך' — ופוסקים הלכה בענייני ציבור, ומחווים דעה בעניינים שאינם בסמכותם. נקודה זו היא שורש של הרע בכל שולי המחנות מימין ומשמאל, הנה חוצפתו של הרוצח, שנשאל ע"י השופט האם נועץ ברב? וענה לו: כי הוא כבר עבר את זה, הוא כבר יכול לפטוק לבדו ואף לבצע פסקו רח"ל, והאמת שרק גדולי תורה מוסמכים יכולים לקבוע הלכה ולפרט בענייני ציבור! והדברים הם כנ"ל: העזות והחוצפה להביע דעה בשם ההלכה מפי 'רעבעלך' בעלי גאווה בעוכרינו הוא"²⁴.

הקושי השלישי — התרופפות הזיקה למדינה ולמשטרה הדמוקרטית

סקרנו עד כה שני קשיים ייחודיים לחינוך לאזרחות בחמ"ד, קשיים שמקורם במורכבות של החינוך הדתי-צינוני, המבקש להתחבר מצד אחד למסורת אבות ומצד אחר לתרבות הכללית

22. "מי מחד מדינת התורה?", בהסדר היום (אלול תשנ"ו), עמ' 8.

23. הרב שלמה שפר הביא בשם רי"ד סולובייצ'יק שיש להוסיף עיקר נוסף לייג העיקרים והוא: אני מאמין באמונה שלמה שהתורה יכולה להתגשם בכל תחומי החיים ובכל זמן וזמן ה'מונים' (הצופה, י"ט באדר ב', תשכ"ו, עמ' 8).

24. מתוך מכתב גלוי שפרסם הרב זמן קצר לאחר רצח ראש הממשלה יצחק רבין. הציטוט כאן הוא מתוך בהסדר היום (כסלו תשנ"ו), עמ' 4. וראה עוד את דברי הרב א. אבינר, לעיל הערה 16, עמ' 68.

במדינה ולהוויה הישראלית. קושי אחר נוסף עקב חילופי השלטון ב-1992, כשמדיניות הממשלה החדשה, ההסכמים המדיניים שהיא חתמה ותחושת הנתק בין הממשלה לציבור הצינוני-דתי גרמו לנוער הצינוני-דתי (למבוגרים רבים בתוכנו) מבוכה רבה. מבוכה זאת הביאה, בשולי הציונות הדתית, להתרופפות הזיקה למדינה ולמשטרה הדמוקרטית. להתרופפות זאת מספר ביטויים מעשיים²⁵:

- הפסקת אמירת התפילה לשלום המדינה או שינוי נוסחה על ידי חלקים מהציבור.
- התנגדות לקבלת החלטות בעלת אופי לאומי על ידי רוב חברי כנסת המורכב גם מחברי כנסת לא יהודים, כשאלה הם המאפשרים קיום רוב זה.
- התנגדות רבנים להחלטות ממשלה וכנסת הנוגדות, לדעתם, את ההלכה, וקביעתם שהחלטות אלה הנוגדות את ההלכה אינן תקפות. חלק מהרבנים אף קרא לחיילים לא לצייט לפקודות, הנוגדות, לדעתם, את ההלכה.
- שימוש בדרכים שאינן מקובלות במשטר דמוקרטי על ידי חלק מהציבור הצינוני-דתי.

התרופפות הזיקה למדינה, ובמיוחד למשטרה הדמוקרטית, מצד חלק מהציבור הצינוני-דתי, יהיה חלקו קטן כהל שיהיה (וחשוב לזכור שחלק זה אמנם קטן הוא), מחייבת הערכות לחיזוק הזיקה למדינה ולמשטרה.

ראינו, אפוא, ארבע סיבות לצורך בדיון עכשווי בדבר פני "החינוך לאזרחות" במגזר הממ"ד:

- המגמה להעתיק את מרכז הכובד בחינוך לאזרחות מהכרת מבנה המשטר להכרת הערכים עליהם מושבת משטר זה.
- חוסר השלמות בחינוך הדתי, שעה שאין הוא עוסק באופן מובנה ושיטתי גם במחשבה מדינית דתית ובהלכות מדינה.
- רשם שנוצר אצל התלמיד, שהוא מקבל מסר כפול ממערכת החינוך הדתי ביחס למדינה ולמשטרה.

25. אפשר שההתרופפות בזיקה למדינה משתקפת גם בהגות הרב ש. גורן ראה במדינת ישראל "...אתחלתא דגאולה", או שלב בחזון הגאולה השלישית של תורת ישראל" (הצופה, גליון ערב ראש השנה תשל"ז: מובא בספר הלימוד: דת, חברה ומדינה, מהדורת עיצוב, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 92). בספר שהתפרסם לאחר מותו (ספר תורת המדינה — מחקר הלכתי היסטורי בנושאים העומדים ברומה של מדינת ישראל מאז תקומתה, ירושלים, תשנ"ו) ניכר שינוי מסויים ביחס למדינה. כעת אין היא חלק מתהליך הגאולה אלא "...מצב ביניים" בין התקופה ההיסטורית השנייה — תקופת הגלות, לבין התקופה השלישית. ולדעת התלמוד הירושלמי רשאים אנו כיום לבנות את בית המקדש, לכוון את מלכות ישראל, ולהכין עצמנו לתקופה המשיחית שהיא תקופתו של יחזקאל הנביא ובית מקדשו שייבנה בימינו אמן" (שם, עמ' 475).

התפיסה המוצגת על ידי הרב גורן בספרו נראית כעונה על השאלה שהציג הרב ד"ר פ. פלאי: "ועולה הבעיה: האם יש מקום בתפישה זו לעוד תקופה, תקופה רביעית, שהיא לא משיח... אבל גם לא גלות, שהרי בארצנו אנו יד ישראל תקיפה", תקופה שאין בה בניין בית המקדש, אבל קשה גם לבכות בה על חורבן ירושלים הבזויה והשוממה 'המושפלת עד שאלו תחתיה?' (הג'ל, פרקים במחשבת מדינת ישראל, בית-אל, תש"ן, עמ' 22).

ד. הטלטלה שעברו הציבור הדתי-ציוני והנוער שלו עקב האירועים הפוליטיים בשנים האחרונות.

הצעות להתמודדות

שתי שאלות עומדות כעת בפני קברניטי החמ"ד ועליהם לגבש בקרוב עמדה בשתיהן. השאלה הראשונה היא: מהם הערכים אותם מבקש החינוך לאזרחות בחמ"ד? השאלה השנייה היא: מהי המסגרת בה יחנכו לערכים אלו? האם במסגרת תכנית לימודים משותפת לכלל הזרם הממלכתי, כהמלצת הוועדה שמונתה על ידי מנהל האגף לתכניות לימודים²⁶, או במסגרת תכנית לימודים נפרדת? האם במסגרת שעורי אזרחות בלבד או במסגרת מקצועות נוספים, ובאלו מקצועות?

לדעתנו, התשובה לשאלה הראשונה מורכבת ממספר היבטים:

[א] יש להכיר בכך ש"חלק מתפקידו של החינוך הדתי הוא להשריש את ההכרה בכך שתורת ישראל, שעל ברכיה מתחנכים תלמידי בתי הספר הדתיים, אינה עוסקת רק בענייני 'אורח חיים' ו'יורה דעה', אלא בכל תחומי החיים..."²⁷. יש להציג בפני התלמיד לא רק את הגישות המודרניות בסוגיות מדינה ומשטר, אלא גם גישות יהודיות בסוגיות אלה.²⁸ בשני הדורות האחרונים חלה התקרבות רבה בדיון התורני בסוגיות מדינה ומשטר²⁹ ומן הראוי להציג בפני התלמיד מפרות ההגות התורנית הזאת. אין לחשוש מחשיפת מתח בין גישות מודרניות לגישות חכמינו, וכדברי פרופ' שוחטמן:

26. לעיל, הערה 1, עמ' 5.

27. פרופ' שוחטמן, לעיל הערה 19, עמ' 227, דבריו כאן מתייחסים במיוחד לגבי חינוך הנותן 'השקפה להידוקקות לבתי משפט אזרחיים, על אף העובדה שאינם דנים דין תורה. דברים אלה תקפים גם למכלול הסוגיות הקשורות למדינה.

28. נקטנו ב'גישות מודרניות' ר'גישות יהודיות' בלשון רבים, מכיוון שבמספר סוגיות אין הסכמה לא בין ההוגים המודרניים ולא בין ההוגים הדתיים.

29. בין החיבורים בנושאים אלו יש למנות את ספריהם של הרב י. ברמן, תורת המדינה בישראל, ירושלים, תש"ד(?); הרב ש. פדרבוש, משפט המלוכה בישראל, ירושלים, תשי"ב; הרב א. וולדינגר, הלכות מדינה, כרכים א' ג', ירושלים, תשי"ב-תשט"ו; הרב ח"ד הלוי, דת ומדינה, ת"א, תשכ"ט; הרב י. ברמסון, ימות עולם — תורה ודמוקרטיה, ירושלים, תשמ"ה; הרב א. אבינר, לעיל הערה 16. סוגיות שונות נדונו בכרכי בצומת התורה והמדינה (א'-ג', ירושלים, תשנ"א) ותחומין, ובמאמריהם של רבנים שונים, כמו הרבנים הרצוג, ישראלי, גורן, נריה וח"ד הלוי.

בדורות קודמים מיעוט לעוסק בסוגיות אלה. על הרקע לכך ראה א. דון יחיא וב. זיסר, 'רציפות ותמורות בהגות המדינית היהודית', עם ועדה — המסורת המדינית היהודית והשלכותיה לימינו, בעריכת ד. אלעזר, ירושלים, תשנ"א, מע' 103, 105-106; הרב מ"צ נריה, צניף מלוכה, כפר הרא"ה, תשנ"ב, עמ' 29; הרב ח"ד הלוי, לעיל הערה 15.

ספר הלימוד היחיד המבקש להציג בפני התלמיד מפרות הגות זאת הוא ספרם של הרבנים א. אבינר וי. כהן, פרקי מבוא בדמוקרטיה יהודית — חוברת מקורות לתלמיד, ירושלים, תשנ"ז, שיצא לאור יחד עם ספרו של הרב א. אבינר, לעיל הערה 16.

"העיון במקורות היהודיים אינו חייב להוליך למסקנה בדבר קיומו של פער בין גישתה של ההלכה היהודית ובין המציאות המדינית השוררת בישראל. יש סוגיות שבהן קיימת התאמה בין השניים, ותכליתו של העיון היא להצביע על קיומו של בסיס הלכי למסגרות ולמסגרות הפועלים במסגרת המציאות של מדינת ישראל. באותן הסוגיות שבהן אין התאמה בין התפיסה ההלכתית ובין המציאות הקיימת, תכליתו של העיון היא לבחון את התייחסותה של ההלכה למציאות מדינית זו".³⁰

הצגת מקורות תורניים בסוגיות מדינה ומשטר כעת, מתבקשת גם בגלל השינוי שעבר על החינוך הדתי. המהפכה החינוכית-תורנית, שיוזמו הרב מ"צ נריה וחבריו, עם הקמת הישיבות התיכוניות, האולפנות וישיבות ההסדר, הניבה חניכים עם מטען רוחני-ערכי רב יותר מהוריהם. חניכים אלו מבקשים בחלקם לפחות, למצוא מקורות תורניים להתייחסותם להיבטים שונים בחיי היחיד והציבור. ולפיכך, על החינוך הדתי להציג בפניהם התייחסות תורנית למכלול החיים, גם בסוגיות מדינה ומשטר (מובן שיש להציג בפני התלמידים את מגוון הדעות בציונות הדתית).

[ב] במרכז החינוך לאזרחות יש להעמיד את המחויבות למדינת ישראל.³¹ אל המחויבות הזאת יש לחתור דרך הצגת המשמעות של מדינה ריבונית יהודית מההיבט האמוני וההלכתי.³² יש להציג בפני התלמיד את החשיבות של מדינה יהודית לחיים הרוחניים של היחיד³³ ושל כנסת ישראל.³⁴

30. לעיל, הערה 19, עמ' 207. דוגמאות חשובות לעיון ממין זה ראה במאמרו "הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל", שנתן המשפט העברי טז-יז (תש"ן-תשנ"א), עמ' 417-500; "מעמדם ההלכתי של בתי המשפט במדינת ישראל", תחומין יג (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 337-370.

31. אין לדעת האם אימון תפיסה כזאת ישנה את הראיה הרווחת בציבור הדתי של המדינה כהרחבה של הקהילה היהודית, ראה שאובחנה ע"י פרופ' י. ליברמן, "המושג 'מדינת ישראל' ותפיסותיו בחברה הישראלית", מדינה, ממשל, ויחסים בינלאומיים 30 (חורף תשמ"ט), עמ' 59.

32. כיום ההתייחסות בתוכניות הלימודים היא ישירות למשמעות הדתית של מדינת ישראל. התייחסות זאת בולטת בספר הלימוד לחטיבה העליונה: דת, חברה ומדינה — נושא בחירה באזרחות לבתי"ס העל יסודיים, מהדורת עיצוב, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 92-105. למרות כותרת המשנה של הספר, חובה לבתי ספר דתיים לבחור בספר זה כנושא בחירה במסגרת שיעורי אזרחות. רבים הם בתי הספר הדתיים הבוחרים בנושא חליפי של ערכים אורחיים מדינת ישראל, בעיקר מפני שנושא זה נחשב לקל יותר להוראה ולהצלחה בבחינות הבגרות. מאידך, בתי ספר ממלכתיים מעטים בוחרים בנושא הבחירה הראשון.

33. כשיטת הרמב"ם במורה נבוכים חלק ג' פרק כ"ז. וראה מאמרו של הרב נ. בריאלין "מדינת ישראל ושלמות האדם בישראל", בתוך: ממלכת כהנים וגוי קדוש — מאמרים לדמותה של מדינה יהודית, בעריכת הרב י. שביב, ירושלים, מהדורה שנייה תשנ"ז, עמ' 250-254, מאמר המבוסס על גישת הרמב"ם.

34. מאמר מקיף מוויית ראה זו הוא מאמרו של הרב מ"צ נריה, "עצמאות ישראל בהלכה", המצוי בספרו, לעיל הערה 29, עמ' 15-27. וראה גם מאמרו של הרב ז. קורן (וינקלר), "ממלכתיות ישראלית — משמעות הלכתית", בקובץ המוזכר בהערה הקודמת, עמ' 141-249. מן הראוי להציג בפני התלמיד גם את התפיסה השוללת את מוסד המדינה, מכיוון שדרכה ניתן לעסוק

הצגת מדינה יהודית כערך דתי מאפשרת לחנך את התלמיד להבחין בין היחס למדינה לבין היחס לשלטון ולאופיו. בדרך זאת ניתן לחנך לכיבוד ראשי המדינה, גם אם אישיותם מדיניות ומעשיהם נוגדים את הרצוי מבחינה תורנית. ניתן להציב בפני התלמיד שני ציוני דרך, אחד מעשי ואחד הלכתי. הראשון: מעשה הכבוד אשר נהג אליהו באחאב מלך ישראל, כשאלהו רץ לפני מרכבת אחאב משום כבוד מלכותו.³⁵ והשני — הלכה — "שלא לקלל את הנשיא, שנאמר 'ונשיא בעמך לא תאור' (שמות כב, כז)... ואמנם זה הלאו כולל גם כן נשיא שבישראל [ולא רק את המלך — י.ג.], והוא ראש סנהדרי גדולה שנקרא נשיא גם כן, לפי שכוונת הכתוב להזהירנו על כל מי שהוא ראש שררה על ישראל בין ממשלת מלכות או ממשלת תורה"³⁶ (ההדגשה שלנו — י.ג.).

לא רק זאת. כיום מושפע היחס למדינת ישראל בחינוך הדתי מתפיסת המדינה כחלק מתהליך הגאולה.³⁷ ברם, התפיסה הזאת אינה מקובלת על כל הזרמים בציבור הציוני-דתי.³⁸ לכן יש חשיבות בהעמדת הויקה למדינה על היחס החיובי למדינה, שהוא יסוד משותף לכל הציונות הדתית, ולא רק על הויקה לתהליך הגאולה. כמו כן, עתות משבר בתהליך הגאולה לא יגרמו לשלילת המדינה בקרב אלו, שבגלל קשיי השעה, יפרשו את המשבר כהצבעה על טעות בתפיסת הגאולה שלהם.

[ג] יש לפתח זיקה חיובית למשטר הדמוקרטי, על אף שאין משטר זה מחויב על ידי היהדות, כפי שראינו לעיל. זאת משני טעמים: האחד, שאין ליהדות התנגדות עקרונית לדמוקרטיה ועקרונותיה נתפסים (במגבלות מסויימות) כחיוביים על ידי היהדות.³⁹ למעשה זהו המשטר

בשתי בעיות עקרוניות במחשבה המדינית היהודית התורנית: בעיות שלטון האדם באדם והיחס ל"מלכות שמים" כתחליף לשלטון אנושי. היחס השלילי למדינה בולט בתפיסת האברכנאל (על יחסו למסדר המדינה ועל הרקע ליחס זה ראה נ. לייבוז'ין, עיונים בספר בראשית — בעקבות פרשניו הראשונים והאחרונים, ירושלים, תשל"ג, עמ' 66-70). כימינו רומז לתפיסה זאת הרב ח"ד הלוי, ספר תורת חיים — הגות, מחשבה ודרוש על סדר פרשיות התורה, ספר שמות, תשנ"ב, עמ' ק-ק"א. וראה גם הרב י. שביב, "דמוקרטיה ויהדות", בקובץ המוזכר בהערה הקודמת, עמ' 291-294.

35. מלכים א, יח מ"ו, וראה גם זכחים קב ע"א.
36. ספר החינוך מצווה ע"א (ע"ז במהדורת הרב ח"ד שעוועל). וראה הסתייגות המנחת חינוך שם.
37. ראה למשל, רבני הרב צ"י קוק, "המדינה כהתקיימות חזון הגאולה", בתוך: הנ"ל, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 188-195.

38. ראה למשל, רבני שרגאי המצוטטים בספר הלימוד הנזכר בהערה 32, עמ' 97-98. לדעת הר"ד סולובייצ'יק אין ודאות שמדינת ישראל היא חלק מתהליך הגאולה, ראה מאמרו "קול דודי דופק", בתוך: הנ"ל, איש האמונה, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 65-106. וראה עוד א. רביצקי, הקץ המגולה, ומדינת היהודים — משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב, 1993, עמ' 307-310.
שאלת הויקה של מדינת ישראל לתהליך הגאולה היא המשך לשאלת הויקה של הציונות לתהליך הגאולה. הרב ריינס, למשל, לא ראה קשר כזה, בניגוד לראייה קוק, ראה הרב ד"ר מ"צ נהוראי, "למהותה של הציונות הדתית", בשבילי התחייה ג' (תשמ"ט), עמ' 25-38.

39. א. שביד, דמוקרטיה והלכה — פרקי עיון במשנתו של הרב חיים הירשנזון, ירושלים, תשל"ח, עמ' 59-89; הרב נ"צ פרידמן "קדם לדמוקרטיה והלכה", תחומין ד' (תשמ"ג), עמ' 255-258; ד"י אלעזר, "יהדות דמוקרטיה", אפיריון 6 (תורף 86-87, עמ' 48-49); הרב א. אבינר, לעיל הערה 16, עמ' 49-53; הרב י. שביב, מאמרו בהערה 34, עמ' 291-304.

המודרני הקרוב ביותר ברוחו למשטר הרצוי על פי התפיסה היהודית. השני, זהו המשטר היחיד היכול להיות מוסכם על רוב העם היהודי במדינת ישראל ובגולה, ולכן יש לאמץ משטר זה כדי למנוע קרע בעם.⁴⁰

באשר לשאלה השניה, שאלת המסגרת בה ראויים דברים אלו למצוא את ביטויים, הרי שמן הראוי להעדיף מסגרת משותפת לכלל הזרם הממלכתי. יש להימנע ככל הניתן מהפרדה במסגרות לימודיות כדי ליצור תשתית ערכית אחידה ככל האפשר וכדי לאפשר לכל הלומדים בחינוך הממלכתי להיוודע לעולם הרוחני של כל חלקי הציבור היהודי. הצגת הגישות היהודיות בסוגיות מדינה ומשטר תתרום להעמקת הדיון בסוגיות אלה גם בחינוך הממלכתי הכללי ותאפשר לתלמידים בחינוך זה להתוודע לתפיסות המנחות את חינוך הממ"ד. כך יבין טוב יותר את הלכי הרוח בציבור הדתי ובכך תהיה תרומה לקירוב לכבות בין מגזרים שונים באוכלוסייה. אולם העדפה זאת מותנית בנכונות משרד החינוך ליצור תכנית לימודים העונה גם על הצרכים הייחודיים של החמ"ד, צרכים שצויינו על ידינו במהלך דברינו.

לדעתנו, החינוך לאזרחות חייב לכלול לא רק את מקצוע האזרחות, אלא גם את מקצועות הקודש. הצעה זאת תואמת את רוח המלצות ועדת קרמניצר שהציעה:

"...למפות בתכניות הלימודים במקצועות הלימוד השונים, בעיקר במקצועות ההומניסטיים, נושאים המשיקים לאזרחות, ושראוי להרגישם במהלך הלימודים, נושאים אלו יובאו בפני המורים השונים כדגשים מיוחדים בהוראה, כדי לממש את התפיסה, כי החינוך לאזרחות חייב להתבטא בתחומי הלימוד כולם, ולא רק בהוראת האזרחות כמקצוע נפרד".⁴¹

העיסוק בחינוך לאזרחות דרך לימודי הקודש יכול ליצור מחוייבות אזרחית השואבת את כוחה ממקורות תורניים ומסמכות תורנית. גם לימודי הקודש יצאו נשכרים מכך. התלמיד יוכח לדעת שהיהדות מתמודדת עם סוגיות ציבוריות העומדות על סדר היום. העיסוק בסוגיות עכשוויות עשוי להגביר את העניין בלימודי הקודש. במקביל, שילוב הלכה והגות תורנית בשיעורי אזרחות יתרום למימוש השאיפה של "בכל דרכיך דעהו".

סיכום

נסכם כעת את הצעתנו. לדעתנו מן ההכרח להציג בפני התלמיד בחמ"ד גם זוויות התכונות יהודיות בסוגיות מדינה ומשטר, בנוסף לזוויות התמודדות מודרניות. על החינוך לאזרחות לכוון למחוייבות למדינת ישראל ולפיתוח זיקה למשטרה הדמוקרטית.⁴² טוב יהיה אם ניתן ליצוק תכנים אלה במסגרת תכנית משותפת לכלל החינוך הממלכתי. לשם כך יש לשתף דמויות תורניות בעיצוב תכנית זאת ובמסגרות העוסקות בחינוך לאזרחות (כולל בוועדת

40. הרב א. אבינר, שם, עמ' 7-8.

41. לעיל, הערה 3, עמ' 22.

42. אולפנת עופרה הכינה בשנת הלימודים תשנ"ז תכנית ייחודית באזרחות החותרת לממש את הכיוון המותווה בהצעתנו.

קרמניצר (!). על החינוך לאזרחות להתפרס על מגוון מקצועות לימוד (ובראשם לימודי הקודש) בנוסף לשיעורי אזרחות.

במאמר זה נעשה ניסיון להבין את קשיי החינוך לאזרחות בבית הספר הדתי ולהציע מערכת ערכים לחינוך זה ומסגרות מתאימות לבחירת ערכים אלו. ניתן לחלוק על הנאמר במאמר זה, בין אם על כולו ובין אם על מקצתו, אך נדמה שעלה בידנו להוכיח את נחיצות הדיון בשאלה החינוכית העומדת במרכז המאמר. אם בעבר לא הורגש בכך צורך, לכל הפחות בכתובים⁴³, הרי שהיום לא ניתן להמנע מכך. החל בדיון זה פרופ' שוחטמן במאמרו "מקומו של ההיבט ההלכי בהוראת אזרחות במערכת החינוך הדתי"⁴⁴, מאמר שהאיר היבט אחד שבו התקשתה מערכת החמ"ד עד כה. בעיוננו כאן ביקשנו להרחיב את היריעה ולהעמיק את הדיון. אם אמנם הצלחנו במשימתנו, יהיה זה שכרנו.

43. לא מצאנו התייחסות משמעותית לכך בכרכי רמב"י (עד כרך 37) ובקובץ: החינוך הממלכתי דתי בישראל – ביבליוגרפיה ותקצירים 1956-1992, בעריכת א. גזיאל, ירושלים, תשנ"ב.
44. לעיל הערה 16, עמ' 205-229. קטעים ממאמר זה, בשינוי שם המאמר, הופיעו כעת בדיעוץ למורה לאזרחות 13 (תשנ"ז), עמ' 8-28.